

Diskurzy o příčinách násilí na moderním Balkáně

František Šístek

Stereotypní diskurs o Balkáně jako prostoru „staletých nenávistí,“ jehož obyvatelé mají údajně větší sklony k násilí než lidé ze střední a západní Evropy, byl spolu se všemi souvisejícími nuancemi v akademickém prostředí asi již definitivně zavržen ve druhé polovině 90. let 20. století, kdy jej ve své vlivné práci *Imagining the Balkans* podrobila fundované a systematické kritice bulharsko-americká historička Maria Todorovová (*1949).¹⁹⁴ Kniha se rychle stala klasikou, jejíž myšlenky v následujících letech dále potvrdila a rozváděla řada následovníků z mnoha zemí. Snad každá druhá odborná publikace, věnovaná takřka libovolnému aspektu dějin jihovýchodní Evropy, se dnes vůči představě o údajné specifčnosti a rozšířenosti balkánského násilí zpravidla hned v úvodu vymezuje až takřka rituálním způsobem. Ve skutečnosti však nejspíš nezbyvá žádný seriózní oponent, proti němuž by se ještě dalo v této souvislosti vymezovat: teze o staletých nenávistech, violentní mentalitě a výraznější brutalitě balkánských národů zkrátka na akademické půdě již snad nikdo veřejně nezastává. Terčem posměchu se tak mohou stát nanejvýš „nedostatečně osvícení“ politici, „nevzdělaní“ novináři a „amatérští“ publicisté, kterým nějaké to hanlivé a nekorektní slovíčko o Balkáncích přeci jen sem tam ujede.

Hovořit o Balkáně v souvislosti s násilím a modernou má ovšem pořád smysl. Nejde totiž jen o zmiňovaný negativně zabarvený diskurs, který Todorovová, inspirována evidentně Edwardem Saidem a jeho orientalismem, označuje pojmem „balkanismus.“ Nikdo totiž zároveň nepopírá, že v moderních dějinách jihovýchodní Evropy docházelo podobně jako v jiných oblastech našeho kontinentu k válkám, nuceným transferům obyvatelstva, etnickým čistkám, atentátům a politicky, hospodářsky či jinak motivovaným případům mezilidského násilí. Jejich projevy a kauzální souvislosti lze prostřednictvím

194 Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans*, Oxford and New York 1997.

metod, jež jsou k dispozici historikům a dalším představitelům sociálních věd, popsat často celkem podrobně a výstižně. Na mnohem tenčí led se ovšem zákonitě dostane každý, kdo začne trochu generalizovat o příčinách a pokusí se o jejich vysvětlení. Tázání po příčinách je přitom zcela legitimní a není proto divu, že řada autorů se v souvislosti s palčivým problémem násilí snaží najít odpověď nejen na otázku „jak?“, nýbrž i na neskonale obtížnější otázku „proč?“

V tomto příspěvku se pokusím shrnout a kriticky zhodnotit, jaká vysvětlení příčin konkrétních projevů násilí na Balkáně můžeme najít v odborné literatuře a v části historizující publicistiky. Nepůjde o snahu poskytnout definitivní odpovědi, nýbrž především o přehled několika charakteristických diskursů o násilí v oblasti, která s ním tradičně bývala v moderní době, ať už právem či neprávem, silně a dlouhodobě spojována. Předesílám, že se v tomto příspěvku budu zabývat násilím v jeho původním, užším a také převážně fyzickém slova smyslu, mezi jehož projevy patří především zabíjení, mučení, znásilňování, vyhánění, nucené deportace apod. Násilí v širším, nemateriálním slova smyslu (např. „násilí diskursivní“), o němž se samozřejmě také dá diskutovat,¹⁹⁵ bude již mimo rámec mého zájmu.

„Odsouzení k nenávisti:“ specifická „balkánského násilí“?

V jádru diskursu, který Maria Todorovová označila jako „balkanismus“, leží představa o jisté balkánské specifitě a odlišnosti. Jeho šířitelé více či méně otevřeně předpokládají, že Balkán a jeho obyvatelé mají určité charakteristické rysy, které se navenek periodicky projevují neodolatelným puzením ke specificky „balkánskému“ násilí. Krvelačná balkánská esence (jež bývá zároveň konceptualizována jako nevíтанá odchylka od údajně civilizovaných a kultivovaných norem zbytku Evropy, potažmo „Západu“) by měla zpravidla spočívat v bojovné, konfliktní a snadno vznětlivé mentalitě místních obyvatel, ve vyšší preferenci a frekvenci násilných řešení vzájemných sporů a v neposlední řadě také ve větší brutalitě, ba snad až jisté extravagantnosti při provádění násilných činů. Oblíbeným prostředkem k prokázání této specifity bývá v příslušných textech poměrně rozšířená strategie selektivní kumulace různých historických skutečností, jež mají vytvářet zdání kontinuity a historické odliš-

195 Viz např. Slavoj ŽIŽEK, *Násilí*, Praha 2013.

nosti balkánského „sudu s prachem“.¹⁹⁶ V jádru tedy máme co do činění s teritorializací (*spatialization*) násilí, které je nejprve situováno do určitého prostoru a následně je pak vysvětlováno specifickými rysy tohoto prostoru na úkor univerzálnějších přístupů a komparací. Na příkladu „válek o jugoslávské dědictví“ z 90. let 20. století tyto tendence výstižně shrnuje řecký historik Pavlos Hatzopoulos: *„Jugoslávské války jsou často vykládány jako fenomén, hluboce spjatý s čímsi „balkánským“; ve srovnání s evropskými způsoby vedení války bývají považovány za odlišné právě proto, že jsou determinovány temnými aspekty balkánských dějin, případně proto, že se odehrávají v souladu s modely „balkánského“ násilí. Předpokládá se, že odborníci, kteří se snaží odhalit jejich příčiny, popsat jejich průběh a odhadnout jejich důsledky, je budou zkoumat v jejich „patříčném“ balkánském kontextu.“*¹⁹⁷

Uvedený přístup nezřídka ústí v poněkud jednostranný historický determinismus. Oblíbeným vysvětlením novějších konfliktů bývá poukaz na jejich „historické kořeny“: zjednodušeně to znamená, že novou válku nejlépe vysvětluje skutečnost, že jí předcházela jiná válka. K takovému uvažování mívají vzhledem k retrospektivní povaze svého profesního pohledu sklony i mnozí historikové, kteří v reakci na války v bývalé Jugoslávii vyprodukovali úctyhodný počet publikací, v nichž místo pokusů o vysvětlení v podstatě převyprávěli předchozí dějiny regionu s patřičně aktualizovaným důrazem na ozbrojené konflikty a nacionalistické třenice. Asi nejhluběji se ve svém hledání „historických kořenů“ vydal novinář kdysi renomovaného britského listu *The Times*, který na základě archeologických nálezů z doby před 200 000 lety konstatoval, že „na Balkáně začal konflikt patrně již v době ledové“¹⁹⁸

Diskurs o specifčnosti balkánského násilí operuje často s představou cyklického opakování zdejších konfliktů. Takový výklad do jisté míry souzní

196 Je zřejmé, že lze podobným způsobem snadno stigmatizovat i jiné regiony. Selektivním seřazením událostí, jež se nepochybnitně udály, můžeme například vytvořit dojem o permanentně násilném charakteru Střední Evropy: stačí propojit v jednom odstavci náboženské konflikty mezi katolíky a protestanty v raném novověku, habsburskou protiosmanskou reconquistu, staletou perzekuci Židů, náboženskou nesnášenlivost, nacionalistické střety, holocaust, poválečné násilné deportace Němců, projevy komunistické represe a protiromské pogromy ze současnosti v jednu narativní linii a získáme hned mnohem děsivější a co do počtu obětí také ještě krvavější příběh, než na jaký se zmohou strújící stereotypních vyprávění o balkánských barbarech.

197 Pavlos HATZOPOULOS, *The Balkans Beyond Nationalism and Identity*, London and New York 2008, s. 42.

198 HATZOPOULOS, s. 50.

i s místními populárními konceptualizacemi, takže jej nemůžeme paušálně označit za západní konstrukt. V představách části srbské společnosti, v mediálním diskursu a propagandě byly například události tzv. chorvatského jara z roku 1971 a posléze i vyhlášení nezávislosti Chorvatska v roce 1991 běžně interpretovány jako „opakování roku 1941“, kdy po okupaci Jugoslávie došlo k nejhorší vlně ustašovských masakrů srbského obyvatelstva.¹⁹⁹ V publikacích autorů, kteří nepocházejí z regionu, bývá v podobných souvislostech snad nejčastěji připomínán význam bitvy na Kosově poli z roku 1389, jako by odkaz na její čestné místo v srbské kolektivní paměti měl vysvětlovat pozdější události, počínaje zavražděním následníka habsburského trůnu Františka Ferdinanda v Sarajevu²⁰⁰ a protialbánskými postoji srbských nacionalistů o sto let později konče. Celkově je tak vytvářen dojem, že se obyvatelé Balkánu zkrátka navzájem periodicky vraždí, aby pomstili utrpení, které si kdysi způsobili jejich předkové. Staré rány se na Balkáně údajně nezapomínají a nehojí tak snadno jako jinde, což ve svém důsledku vždy znovu nevyhnutelně roztáčí další a další cykly vražedných orgií.

Pokud jsou balkánské dějiny fakticky cyklické, jsou vlastně svým způsobem statické, neměnné a v konečném důsledku tedy i celkem předvídatelné. V současné balkanistické literatuře bývá jako odstrašující příklad tohoto typu myšlení často uváděn text George Kennana (1904–2005), jímž tento veterán americké diplomacie na počátku 90. let 20. století doprovodil nové vydání zprávy Carnegieho komise o zvěrstvách balkánských válek z let 1912–1913.²⁰¹ Podle Marie Todorovové je pro deterministický způsob uvažování o evropském jihovýchodě symptomatické již to, že Carnegieho komise v reakci na války v bývalé Jugoslávii namísto vyslání nové pozorovatelské mise, která by

199 Srov. David Bruce MACDONALD, *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centered propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester and New York 2002.

200 Také v souvislosti se stým výročím sarajevského atentátu byl častokrát opakován mýtus o tom, že opozičně naladěnou srbskou mládež popudila skutečnost, že se návštěva následníka trůnu měla konat 28. června, na který připadá výročí bitvy na Kosovu (tzv. Vidovdan – den sv. Víta). V historiografii přitom dávno panuje shoda, že zavraždění Františka Ferdinanda začali Gavrilo Princip a jeho druhové plánovat již několik měsíců předtím, než bylo oznámeno přesné datum arcivévodovy cesty do bosenského hlavního města.

201 V původní verzi viz *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, D. C., 1913, resp. nové vydání ze začátku 90. let s Kennanovou předmluvou pod názvem *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*, Washington, D. C., 1993.

na základě sběru materiálu v terénu připravila aktuální zprávu o novém konfliktu, recyklovala svou osmdesát let starou zprávu o válce, jež měla naprosto jiný charakter a politický kontext.²⁰² V Kennanových očích však svědectví o masakrech z posledních roků před první světovou válkou dostatečně osvětlovalo násilné činy, které se odehrávaly takříkajíc v přímém přenosu v prvních letech po pádu komunismu. Bylo prý tomu tak proto, že na Balkáně se takříkajíc zastavil čas: „osmdesát let nesmírných změn, jimiž prošel zbytek Evropy (...) mělo jen malý vliv na problém, jenž tento zeměpisný region pro Evropu představuje.“ Po rozpadu Jugoslávie se podle Kennana ukázalo, že se během bouřlivého 20. století nic zásadního nezměnilo – byl to zkrátka a dobře pořád „ten samý balkánský svět (*the same Balkan world*).“²⁰³

S diskursem o balkánské specifitě, který projevy násilí vysvětloval prostřednictvím zeměpisného a historického determinismu, souvisela v době jeho posledního velkého „revivalu“ v první polovině 90. let také vlna nových vydání děl s balkánskou tematikou, napsaných zpravidla před druhou a někdy ještě před první světovou válkou. Za všechny jmenujme alespoň rozsáhlý a vlivný cestopis Rebecy West (1892–1983) *Black Lamb and Grey Falcon*, v němž známá britská spisovatelka favorizovala názory a politické pozice srbských rojalistických kruhů, jejichž představitelé, kteří byli tehdy v Bělehradě u moci, jí ve 30. letech 20. století umožnili uskutečnit velkou cestu po Jugoslávii.²⁰⁴ Spolu s reedicemi a novými překlady několika atraktivních děl beletristické a memoárové povahy z pera autorů, kteří v očích západního publika sehrávali roli jakýchsi „balkánských mudrců“ – řadí se mezi ně např. Ivo Andrić (1892–1975), Milovan Djilas (1911–1995) či Ismail Kadare (*1936) –, byly tyto texty, vytržené ze svého původního kontextu, široce chápány jako spolehlivější návody k porozumění balkánských dějin a současnosti než práce odborníků z akademického prostředí.

Okřídlené sousloví „dávné nenávisti“ (*ancient hatreds*), které diskurs o balkánské specifitě a historicky determinovaných cyklech násilí dobře vystihuje a proto je také tak často pranýřováno, nevzniklo ovšem na akade-

202 TODOROVA, s. 3–6. Lze navíc připomenout, že hlavní dějiště válek o jugoslávské dědictví z první poloviny 90. let – Bosna a Hercegovina – bylo v době balkánských válek z let 1912–1913 integrální součástí habsburské monarchie a tehdejším ozbrojeným konfliktem tedy vůbec nebylo dotčeno.

203 HATZOPOULOS, s. 43–47.

204 Rebecca WEST, *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia*, London 1993 (první vydání 1941).

mické půdě. Pokud je známo, explicitně ho v souvislosti s Balkánem použil tehdejší britský premiér John Major v roce 1992.²⁰⁵ V krystalicky čisté podobě se diskurs o „dávných nenávistech“ balkánských národů, jež jsou krutými dějinami „odsouzeny k nenávisti“ (*conditioned to hate*), objevuje zejména v cestopisně-reportážním bestselleru *Balkan Ghosts* amerického novináře (a později též neokonzervativního politologa) Roberta D. Kaplana (*1952).²⁰⁶ Jeho práce je protkána početnými exkurzy do bližší i vzdálenější minulosti a překypuje značným množstvím kontroverzních citátů, jež dokáží mnohé balkanisty dodnes spolehlivě přivést do varu. Balkán se v Kaplanově temném pojetí jeví nejenom jako uzavřený a neměnný prostor, beznadějně naplněný nenávistí, nýbrž i jako nebezpečný virus, který může snadno otrávit také jiné části světa: „*Balkán byl původním Třetím světem (...) Cokoli se stalo v Bejrútu nebo někde jinde, stalo se nejprve, kdysi dávno, na Balkáně. (...) Na Balkáně se zrodili první teroristé našeho století. (...) I fanatismus iránského kléru měl svůj balkánský precedent. (...) Dvacáté století se zrodilo na Balkáně. Lidé tu díky chudobě a etnické rivalitě žili v izolaci, která je předurčovala k nenávisti. Politika zde byla redukována takřka na úroveň anarchie, jež v dějinách čas od času prosakovala po Dunaji až do střední Evropy. Nacismus si například může nárokovat balkánské kořeny. Právě v chudinských noclehárnách Vídně, v semeništi etnických nenávistí blízkých jihoslovanskému světu, se Hitler naučil, jak nenávidět tak chorobným způsobem.*“²⁰⁷

Kaplanova kniha měla v první polovině 90. let velký vliv v politickém a novinářském prostředí. V odborných kruzích se naopak od samého počátku setkala s přijetím krajně nepříznivým a setrvale odmítána bývá až dodnes. Ve věcné rovině lze s jeho neutuchajícími kritiky samozřejmě naprosto souhlasit, jako jistou polehčující okolnost by se však slušelo uvést, že Kaplanova kniha nikdy neměla vědecké ambice. Chceme-li ilustrovat diskurs o specifičnosti balkánského násilí jako takový, představuje pro svou vyhrocenost příklad mimořádně vhodný. Budeme-li se však držet výkladů, jež vznikly na akademické půdě nebo mají alespoň jisté odborné pretenze, Kaplanovi „balkánští duchové“ se z žánrového hlediska nutně octnou mimo rámec našeho zájmu.²⁰⁸

205 Misha GLENNY, *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, s. xxiv.

206 Robert D. KAPLAN, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York 1993.

207 KAPLAN, s. xxiii.

208 Je třeba podotknout, že mezi knihami o válce v bývalé Jugoslávii, sepsané novináři, se objevila také některá díla, jejichž autoři k problematice násilí přistupovali z promyšle-

Balkánská mentalita a psychika jako podhoubí násilného chování?

V cestopisech, reportážích a dalších textech populárnějšího rázu narazíme na úvahy a zmínky o „psychologii“ a „mentalitě“ Balkánců, jejichž povaha bývá zpravidla popisována jako impulsivnější a iracionálnější, než je tomu běžné v jiných částech Evropy. V novější odborné literatuře se s podobnými vysvětleními setkáváme spíše zřídka, někteří autoři se však ve snaze po odhalení příčin násilného chování poukazů na mentalitu zcela nezříkají. Patří k nim zejména etnologové a antropologové. V jejich studiích, věnovaných širšímu prostoru Středomoří, jehož součástí je i Balkánský poloostrov, se v souvislosti se zdejšími tradičními společnostmi často hovoří o binárním konceptu cti a hanby, který je považován za klíčovou součást místních kultur. Současní antropologové²⁰⁹ i jejich předchůdci²¹⁰, kteří na Balkáně prováděli terénní výzkumy anebo zkoumali projevy klasické lidové kultury, s tímto konceptem všeobecně souhlasí. Jejich závěry jsou ovšem značně vzdáleny oblíbeným laickým představám o iracionálnosti místních obyvatel. Poukazují spíše na skutečnost, že tradiční společnosti klasických balkánských patriarchálních oblastí (severní Albánie, Černá Hora, Hercegovina, dalmatské vnitrozemí, severní Řecko apod.) byly regulovány mnoha různými pravidly a nepsanými zákony (asi nejznámější je v této souvislosti kanun Leka Dukagjiniho, soubor nepsaného zvykového práva ze severní Albánie). Násilí, někdy i ve značně vyhraněné formě, jež měla silný odstrašující účinek (krevní msta, vypálení domu, vyhnání apod.), sloužilo v předmoderní společnosti, která zpravidla neznala policii ani vězení, jako jedna z mála existujících sankcí, jež mohly následovat v případě překročení nepsaných norem chování.

Je logické, že se v této souvislosti objevují úvahy o možných reliktech tradičních norem chování a jejich případných mutacích v moderní společnosti. Švýcarský antropolog Christian Giordano (*1945) vnímá příčiny novějších

ných univerzalistických pozic a bez historizujících předsudků, viz např. Peter MAAS, *Love Thy Neighbor. A Story of War*, London and Basingstoke 1996.

209 Viz např. Christopher BOEHM, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia 1983; Michael HERZFELD, *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton 1988.

210 Viz např. Pavel Apolonovič ROVINSKIJ, *Černagorija v eja prošlom i nastojaščem*, Sankt Petěrburg 1897; Edith DURHAM, *High Albania*, London 1909; Gerhard GESE-MANN, *Heroische Lebensform: Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität*, Berlin 1943.

ozbrojených konfliktů v regionu právě v úzké souvislosti s přežíváním konceptů „cti“ a „důstojnosti“. Význam cti v balkánských společnostech podle něj postupem času pomalu klesal a ztrácel význam, až se stal do značné míry čím-si archaickým. Na druhou stranu však nikdy zcela nezanikl a v současnosti jej tedy můžeme vnímat jako „*ostrov tradice (...) v moři modernity*.“ Jedním z hlavních důvodů, proč na území bývalé Jugoslávie došlo ještě v 90. letech 20. století k výbuchům brutálního násilí, je podle Giordanova názoru skutečnost, že tyto „*ostrovky tradice*“ jsou v balkánském kontextu stále ještě relativně silné, „zatímco ve více poevropštěných společnostech jsou mnohem rozdrobenější.“²¹¹

Historikové dnes o mentalitě nebo přímo o psychologii určitých populací mluví zpravidla s větší mírou opatrnosti než kdykoli dříve. Kontroverzní úvahy, v nichž mentalitu otevřeně spojoval s projevy násilí a vynášel dokonce soudy o kolektivní psychologii a psychickém zdraví Balkánců, najdeme poněkud překvapivě v monumentálním díle *Balkan Worlds* uznávaného amerického historika Traiana Stoianoviche (1920–2004), kterým fakticky završil své celoživotní bádání o dějinách regionu, odkud sám pocházel. Překvapivě proto, že se Stoianovich touto knihou snažil Balkán (nepochybně i po vzoru svého pařížského školitele Fernanda Braudela a jeho vlivné konceptualizace Středomoří jako svébytného prostoru napříč dějinami) představit jako úctyhodný civilizační celek, který je autonomní a přitom plnohodnotnou součástí evropských dějin. Autor, který svým vědeckým dílem bojoval proti negativním předsudkům o Balkáncích a otevřeně pranýřoval nespravedlivou marginalizaci Balkánu v diskursivní rovině i v rovině politické a kulturní, sám ovšem občas projevoval slabost pro nekritické přijímání závěrů starší literatury a hlasu dobových zdrojů. Přestože patřil svým vzděláním i celoživotním metodologickým zaměřením k historikům školy Annales, považované často za jakousi avantgardu historiografie druhé poloviny 20. století, některé pasáže jeho pozdního díla rezonují spíše s diskurzy, které v té době platily za dávno překonané. V knize *Balkan Worlds* tak mimo jiné oprášil pozapomenutou turkofobní tezi o úpadku osmanské říše v souvislosti s rozšířením narkotik, stimulantů a rozvratné sexuální morálky.²¹² Podobně kontroverzní jsou i pasáže o rozšíře-

211 Christian GIORDANO, *The Balkans: European Periphery, Epicentre of Ethnicity and Landscape of Feuds*, Anthropological Journal on European Cultures, vol. 4, no. 2, 1995, s. 104–5.

212 Traian STOIANOVICH, *The Balkan Worlds: First and Last Europe*, Armonk – London 1994, s. 56–58.

ní určitých typů lebek na evropském jihovýchodě, doprovázené patřičnými grafy, jež pro změnu zavánějí předválečnou eugenikou.²¹³

Stoianovich vnímá tradiční balkánskou kulturu jako kulturu extrémů a binárních opozic: „...*převažující cestou Balkánu nebyla zlatá střední cesta, nýbrž cesta polarit: cesta cti a hanby, rituální nedostatečnosti a filantropie, lidskosti a nelidskosti.*“²¹⁴ Jak vyplývá z dalšího textu, příčiny chování obyvatel sledovaného regionu nevidí jenom ve sféře kultury v širším slova smyslu, nýbrž i v jejich psychickém a biologickém ustrojení. V sekci, věnované „emočním stavům“ Balkánců, konstatuje: „*Podobně jako lidé jiných evropských předmoderních společností byl balkánský člověk impulsivní a projevoval sklony k násilí. (...) Ještě více než násilí charakterizuje balkánské obyvatelstvo jejich impulsivnost, zejména lehkost, s jakou dokáží přepnout z jedné emoce k jejímu naprostému opaku. Radost ustupuje slzám a nářkům, rvání vlasů a bití do prsou. Slzy a nářky přejdou vzápětí v radovánky...*“²¹⁵ Svě závěry podepírá Stoianovich odkazy na dobové zdroje, mezi něž patří svědectví francouzského lékaře, který v 70. a 80. letech 19. století pobýval na dvoře černohorského knížete Nikoly a „*zanechal lékařský portrét duševního stavu Černohorců, který by s jistými modifikacemi mohl pravdivě vypovídat také o jiných balkánských národech.*“²¹⁶ Zmiňovaný francouzský lékař v souladu s tehdejšími stavem vědy hovoří o „neurózách“ a „hysterii“ – hysterie ovšem již dávno mezi uznávané diagnózy nepatří. Stoianovich zde přijímá názory, převzaté ze zdroje, bez kritického odstupu. Jiná dobová svědectví popisují přitom například chování černohorských žen při pohřbech, pro něž bylo charakteristické srdceryvné a navenek dramatické lamentování, což francouzský lékař v souladu se svou profesí diagnostikoval jako poruchy psychického rázu, spíše jako běžnou součást tradičních zvyklostí, zpravidla s výmluvným dodatkem, že hned po pohřebním obřadu se zdánlivě hysterické ženy rázem utišily a začaly se klidně věnovat svým každodenním povinnostem. O rituálech, které poskytovaly společensky přijatelný výlev pro „iracionální impulsy“, hovoří o něco dále i sám Stoianovich, pouští se však rovnou do spekulací, že v souvislosti se šířením racionalismu a celkovým pozápádněním balkánských společností těchto rituálních příležitostí začalo ubývat, což mohlo vyústit ve „*zvýšení vnějších projevů hysterie.*“²¹⁷

213 Tamtéž, s. 134–137.

214 Tamtéž, s. 60.

215 Tamtéž, s. 59.

216 Tamtéž, s. 60.

217 Tamtéž, s. 61.

Tendence k psychologickým vysvětlením násilného chování se v novější odborné literatuře objevily také v souvislosti s poměrně často zkoumaným fenoménem znásilňování jako extrémního projevu násilí a dominance během válek o jugoslávské dědictví.²¹⁸ Nakonec lze ještě poznamenat, že módní psychologizování, resp. hledání psychických a v hlubší rovině tedy biologických příčin válečných konfliktů a násilného chování obecně, je poměrně běžnou součástí populárních diskursů a různých laických interpretací v samotném regionu.

Je násilí příznakem modernity nebo archaické tradice?

Mezi balkanisty panuje poměrně široká shoda, že fenomén masového násilí je na Balkáně pevně spojen s procesem modernizace. Na konkrétní projevy násilí přitom lze v těchto souvislostech nahlížet ze dvou zcela opačných úhlů. Můžeme je interpretovat buď jako výlevy tradičního, archaického způsobu řešení konfliktů, které se vzhledem k opožděnému průběhu modernizace nepodařilo zcela potlačit anebo přesně naopak jako negativní důsledek modernizace, evropeizace a pronikání původně cizorodé ideologie nacionalismu ze západní a střední Evropy.

Na představu o ostrovech archaismu v moři modernity, jejichž přetrvávající existence může za jistých podmínek způsobit výbuch kolektivního násilí, jsme narazili již v předchozí sekci, věnované problematice údajné balkánské mentality a psychologizaci kořenů násilného chování. K myšlence, že přinejmenším některé projevy násilí v jihovýchodní Evropě 19. – 20. století můžeme označit za projevy spíše archaické tradice, se ve své práci o vnímání Balkánu v textech zahraničních cestovatelů částečně přiklání také Božidar Jezernik (*1951). Slovinský antropolog ovšem odmítá teze o jakési specifičnosti balkánského násilí. Jeho pojetí bychom mohli charakterizovat jako evolucionistické. Balkánské společnosti měly podle něj na své cestě k modernizaci za západními zeměmi značné zpoždění a tradiční formy života, včetně určitých projevů násilí, které dokázaly západní návštěvníky šokovat, se zde udržely déle než v jiných částech našeho kontinentu. To ovšem ještě neznamená, že by se Balkánci nějakým zásadním způsobem odlišovali od ostatních Evropanů.

218 Viz např. Dušan I. BJELIĆ – Lucinda COLE, Sexualizing the Serb, in: Dušan I. Bjelić – Obrad Savić (ed.), *Balkan as Metaphore. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge (Mass.) – London 2002, s. 279–310.

„Barbarské“ jevy, mezi než patřilo atraktivní a v dobové literatuře mnohokrát reflektované stínání hlav poražených nepřátel a veřejné vystavování jejich lebek jako trofejí, praktikované ještě v polovině 19. století v Černé Hoře a severní Albánii, vyvolávaly mezi návštěvníky ze střední a západní Evropy často nevoli a zhnusení.²¹⁹ Ve skutečnosti se však podle Jezerníka jen na vlastní oči setkávali s projevy předmoderního násilí, jež bylo kdysi zcela běžné i v jiných oblastech Evropy, vzhledem k rychlejšímu postupu modernizace tam jen oproti Balkánu vymizelo s jistým předstihem. Projevy násilí, včetně tolik diskutovaného zvyku vystavování hlav nepřátel jako trofejí, zobrazovali mnozí západní návštěvníci v 19. století záměrně takovým způsobem, aby podtrhli údajný rozdíl mezi Balkánci, kteří měli mít podle jejich názoru výraznější sklony k násilí, než obyvatelé „civilizovaného“ Západu, případně pak podle blahovolnějších soudů žili dosud v primitivním stavu jakési „homérské nevinosti“. Podle Jezerníka šlo však ve skutečnosti nejen o již zmiňovaný důsledek opožděného postupu modernizace v jihovýchodní Evropě, ale také poněkud paradoxně o projev počínajících změn tradiční společnosti: „*ukrutnosti začaly být v Osmanské říši běžnější v době vzednutí nacionalismu v 19. století, což dokazuje, že do té doby nebyly plošně rozšířené a jednou z jejich příčin byla právě evropeizace.*“²²⁰ Jak navíc upozorňuje v úvodu k Jezerníkově knize americký antropolog Joel Martin Halpern (*1929), okázalé zděšení západních pozorovatelů nad projevy násilí na Balkáně bylo často podmíněno účelovým přivíráním očí nad latentním násilím, projevujícím se v jejich vlastní společnosti: „*Spojené státy, vedené tehdy prezidentem Wilsonem, prosazovaly ve Versailles sebeurčení a demokracii na Balkáně. Ve stejné době byly na americkém jihu každoročně lynčovány stovky černochů. Pohlednice s fotografiemi těchto událostí, zobrazující násilné vraždy a zohavování mrtvých těl, se běžně prodávaly jako suvenýry.*“²²¹ Zvyk vystavovat hlavy nepřátel jako trofeje byl přitom v době, o které zde hovoří Halpern, na západním Balkáně v důsledku dalšího postupu modernizace a centralizace státní moci definitivně vykořeněn již po několik desetiletí.

219 Jednou z mála výjimek byl český spisovatel Josef Holeček, který zvyk stínání hlav nepřátel nebo alespoň urezávání jejich nosů jako důkaz junáctví v boji, jak jej praktikovali Černohorci ještě za války proti Osmanské říši v 70. letech 19. století, kvitoval se značným pochopením. Srov. František ŠÍSTEK, *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1830–2006*, Praha 2011.

220 Božidar JEZERNÍK, *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004, s. 145–146.

221 Tamtéž, s. 19.

Představa, že násilí má na Balkáně tradiční kořeny a jeho projevy v 19. a 20. století lze tedy interpretovat jako brutální záchvěvy nedostatečně překonaného archaismu, nemá v dnešní době příliš zastánců. Podstatě rozšířenější je v současné historiografii spíše zcela opačný pohled na modernizaci, podle kterého byly etnické čistky, vyhánění obyvatel, válečné zločiny a další projevy násilí v jihovýchodní Evropě 19. a 20. století způsobeny především přejímáním nacionalistických koncepcí z vyspělejších částí Evropy, zejména ze zeměpisně nejbližšího německého prostředí a z oblastí někdejší habsburské říše. Diskurs, jenž by v duchu někdejšího romantického nacionalismu spojoval tradici brutality s údajně negativním dědictvím Turků a osmanské říše, dnes vzhledem k existenci rozsáhlé kritické literatury, věnované fenoménu orientalismu a také v souvislosti s mnohaletým trendem pozitivního přehodnocování dějin osmanské říše, již zjevně neobstojí a jeho ojedinelí zastánci se rekrutují spíše z řad tradicionalisticky orientovaných představitelů nacionalistických historiografických škol jednotlivých balkánských zemí. Osmanská říše je vzhledem k současnému stavu poznání všeobecně považována za impérium v dobovém kontextu relativně tolerantní, což zejména v období raného novověku vyniká ve srovnání s nesmlouvavým náboženským fanatismem, běžným v sousedních křesťanských oblastech pod vládou Habsburků nebo Benáťanů.²²² Podstatně pozitivnější je dnes také pohled na pozdní habsburskou říši a její relativně tolerantní politiku, která nejvíce vynikla během čtyři desetiletí trvající vlády nad Bosnou a Hercegovinou.²²³ Kořeny násilí tedy podle závěrů velkého počtu současných autorů musíme hledat především v době, kdy moc velkých nadnárodních říší slábla nebo zanikla docela a jejich místo nahradily vzájemně znesvářené, agresivní nacionalismy jednotlivých balkánských národů a související, vzájemně neslučitelné projekty budování moderních samostatných států na jejich troskách. „Příchod evropských ideologií zničil značnou část místních tradice nebo je zásadně proměnil. (...) Nacionalismus a vytváření národních států představovalo ideologický model, který byl v rozporu s komplexní-

222 K problematice tolerance na západním Balkáně v raném novověku viz Egidio IVETIC – Drago ROKSANDIĆ (ed.), *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the Other on the Borderlands. Eastern Adriatic and Beyond 1500–1800*, Padova 2007, k etnické a náboženské toleranci v moderní době pak např. Stoyan DENCHEV (ed.), *Ethnic and Religious Tolerance: Civil Society in Southeastern Europe*, Sofia 2011.

223 Viz např. Robin OKEY, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007; Zijad ŠEHIĆ (ed.), *Bosna i Hercegovina u okviru austro-ugarske, 1878–1918*, Sarajevo 2011.

*mi tradicemi a každodenní skutečností většiny Balkánců. Etnické čištění doprovázelo šíření nacionalismu a vznik národních států na Balkáně poté, co osmanská říše a její mentality začaly v 18. století ztrácet svůj vliv.*²²⁴

Obecně lze konstatovat, že zdaleka nejčastěji je v posledním čtvrtstoletí za hlavní příčinu násilí na Balkáně od začátku 19. století až po dnešek považován moderní nacionalismus. Ve vyostřenější podobě pak někteří autoři fakticky popisují nacionalismus jako jakýsi evropský, resp. západní virus, který postupně otrávil, narušil a zničil místní, do té doby spíše tolerantní multietnické, multikulturní a nábožensky smíšené prostředí, kde se násilí projevovalo spíše sporadicky a bylo to navíc násilí takříkajíc „domestikované“, takže nenabývalo masových podob, typických až pro moderní dobu v pravém slova smyslu. Studium nacionalismu (včetně jeho méně násilných podob – nacionálních diskursů, nacionální homogenizace až po drobné a napůl nevědomé projevy tzv. banálního nacionalismu, jak ho chápe Michael Billig²²⁵) se po roce 1989 stalo zdaleka nejmohutnějším a nejvlivnějším proudem současné balkanistiky. Vzhledem k nesmírně rozsáhlému počtu publikací, věnovaných různým aspektům balkánských nacionalismu, se jim na tomto místě nemůžeme podrobněji věnovat.²²⁶ Vedle značné pozornosti, věnované různým formám nacionalistické ideologie, způsobům její reprodukce a vlivu na společenskou mobilitaci, předcházející válce, však mezi uznávané motivace, jež inspirují nebo omlouvají kolektivní násilí, patří i v současné historiografii motivy hospodářské (např. v souvislosti s poválečným, prakticky kompletním vyhnáním Němců z Vojvodiny a také části Italů z Istrie, z něhož měli podobně jako v obdobném případě vyhnání sudetských Němců, jež bylo ovšem nesrovnatelně masivnější, přímý prospěch noví usadlíci, kteří za zdarma či lacino nabytý majetek vděčili poválečnému režimu a posléze se proto vůči němu stavěli loajálně).²²⁷

Zároveň je třeba podotknout, že v záplavě literatury o nacionalismu na Balkáně z posledního čtvrtstoletí vládne čím dál patrnější snaha o univerzální přístup k fenoménu nacionalismu jako takovému. Někdejší pokusy o hierar-

224 Cathie CARMICHAEL, *Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition*, London and New York 2002, s. 10–12.

225 Michael BILLIG, *Banal Nationalism*, London 1995.

226 Dosavadní interpretace válek o jugoslávské dědictví v odborných publikacích, vydaných do poloviny nulté dekády 21. století, jež velmi často v té či oné míře zkoumají různé formy nacionalismu, shrnuje Sabrina P. RAMET, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge 2005.

227 CARMICHAEL, s. 2.

chizované členění různých typů nacionalismu, které proti sobě postulovaly „západní“, „občanský“ (tj. v podstatě dobrý, konstruktivní a každopádně spíše neškodný) nacionalismus oproti nacionalismu „východnímu“ a „etnickému“ (tj. špatnému, destruktivnímu a vysoce škodlivému) jsou již delší dobu na ústupu. Vítězí spíše univerzální hledisko, které ve své práci *The Balkans Beyond Nationalism and Identity* vysvětluje a shrnuje Pavlos Hatzopoulos, jenž konstatuje, že „existence národů a nacionalismu je v Západní Evropě reprodukována stejnými způsoby jako na Balkáně.“²²⁸ Hatzopoulos zároveň reflektuje postupující únavu mnoha balkanistů z přílišného soustředění na otázky, spjaté s nacionalismem a nacionální identitou, jimž byla v posledních třech desetiletích věnována v historiografii o jihovýchodní Evropě až disproportionální pozornost na úkor mnoha dalších témat. Lze tedy přepokládat, že v budoucnosti bude docházet k logickému odklonu pozornosti jiným směrem, což se časem může projevit také v nových výkladech vzniku násilí (nabízí se například větší akcent na výše letmo zmiňované hospodářské a také prakticky opomíjené environmentální kořeny kolektivního násilí).

Náboženství jako rozbuška násilí?

Zásadní význam, připisovaný náboženským rozdílům a související náboženský fanatismus byl v raném novověku integrální součástí ozbrojených konfliktů mezi osmanskou říší na straně jedné a habsburskou říší i benátskou republikou na straně druhé. Efekty nábožensky motivované nenávisti pocítila tehdy řada oblastí jihovýchodní Evropy.²²⁹ Ozvěny náboženského tlumočení konfliktů, probíhajících na Balkáně, se někdy ozývaly i v 19. století, kdy nemalá část evropské veřejnosti s romantickými sympatiemi sledovala národněosvobozenecké boje balkánských křesťanských národů, jež často ozbrojenými prostředky usilovaly o svou politickou emancipaci a budování vlastních národních států. Od konce 19. století až do sklonku století následujícího však v odborných interpretacích násilných konfliktů, jež se v regionu odehrávaly, nebyla zpravidla případným náboženským pohnutkám věnována významnější pozornost. V souvislosti s tehdy panujícím sekularizačním paradigmatem většina odborníků uvěřila nekomplikované evolucionistické představě, že síla ná-

228 HATZOPOULOS, s. 14.

229 Z novější literatury srov. např. Paula SUTTER FICHTNER, *Terror and Toleration. The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526–1850*, London 2008.

boženství v moderní společnosti postupně upadá a obecně se předpokládalo, že tento úpadek vlivu bude nejspíš v budoucnosti nadále pokračovat. Podstatně větší pozornosti se v souvislosti s interpretací zdejších konfliktů proto po větší část 20. století dostávalo nacionalismu, místním variantám totalitních ideologií nebo sociálním příčinám.

Po rozkladu socialistických režimů došlo v mnoha balkánských státech, podobně jako v jiných částech postkomunistické Evropy, k markantnímu návratu náboženství nejen do každodenního života, nýbrž do celé veřejné sféry včetně politického, mediálního a kulturního života. Představitelé náboženských hierarchií, politikové, kteří se ostentativně hlásí k náboženským tradicím i laičtí ideologové nebo publicisté, spjatí s jednotlivými konfesemi, získali v některých zemích dokonce výraznější vliv, než bývalo běžné v klasických předkomunistických časech od konce 19. století do konce druhé světové války. Je logické, že se o náboženskou identitu a vliv náboženství na společenský život začali intenzivněji zajímat také historici, sociologové, politologové a antropologové.

Jedno z obvyklých klišé, které se používá jak o celém Balkáně, tak také o jednotlivých státech nebo určitých oblastech, je metafora křížovatky, hranice nebo zlomu. Balkán, případně jeho konkrétní subregion, bývá pojímán jako prostor, kde se kříží vlivy různých „civilizací“, „kultur“, jazykových skupin a náboženství. Definice všeobsáhlých pojmů „civilizace“, „kultury“ i „náboženství“ jsou přitom u mnohých autorů poměrně vágní a vzájemně se překrývají, až jsou někdy fakticky zaměnitelné. Právě s touto představou kolize „civilizací“, v jejichž jádru je v podstatě určitá náboženská identita, operoval ve svém slavném článku a pozdější stejnojmenné knize *The Clash of Civilizations (Střet civilizací)* v 90. letech 20. století profesor Harvardovy univerzity Samuel Huntington (1927–2008). Jeho koncepce se snažila vysvětlit také dlouhodobé konflikty, probíhající v jihovýchodní Evropě, zejména tehdy aktuální války o jugoslávské dědictví. Na Balkáně se podle Huntingtonova textu, doprovázeného i příslušnými schématickými mapkami, tradičně stýkají oblasti pravoslavné, katolické a muslimské civilizace. Právě na jejich hranicích a o jejich hranice jsou v této oblasti podle něj konflikty sváděny nejčastěji. Konflikt v Jugoslávii, konkrétně v Bosně a Hercegovině, tedy Huntington definoval jako válku primárně náboženského charakteru.²³⁰ Hrozivá linie, signalizující možnost bu-

230 Samuel HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

doucího konfliktu, pak mj. protínala také dnešní Rumunsko po hřebeni Karpat a dělila ho na dvě civilizačně, tj. de facto nábožensky odlišné části.²³¹

Huntingtonovy teze si získaly celosvětový ohlas zejména mezi některými politiky, novináři a publicisty. Když už se na přelomu století zdálo, že Huntingtonův věhlas začal pohasínat, dostala popularita jeho knihy po teroristických útocích z 11. září 2001 nový impuls a harvardský profesor získal tehdy v neokonzervativních kruzích bezmála statut proroka.²³² Na akademické půdě se ovšem Huntingtonovy názory setkávaly od samého počátku s výraznou kritikou. Nechyběly v ní ani hlasy balkanistů. V souvislosti s klíčovou problematikou války v Bosně a Hercegovině z 90. let 20. století, které se Huntington věnoval obšírněji než jiným balkánským oblastem, podrobil jeho teze o „válkách na civilizačních zlomech“ (*fault-line wars*) systematické kritice zejména politolog lucemburského původu Florian Bieber.²³³

Bieber pečlivě rozebírá jednotlivá Huntingtonova paušalizující tvrzení a za pomoci protiargumentů, o kterých mezi balkanisty panuje víceméně shoda, ukazuje, že velkolepá teorie je vlastně jen vratkou a nabubřelou konstrukcí, která při konkrétní aplikaci na sledovaný prostor neobstojí takřka v jediném bodě. V první řadě je v naprostém rozporu s podstatně složitější historickou realitou samotná představa o existenci homogenních nábožen-

231 Rumunští historikové (a rozhodně nejde o historiky nacionalistické orientace) se přitom v zásadě shodují, že Sedmihradsko bylo v dobrém i ve zlém na přelomu 20. a 21. století již nepochybně integrální součástí Rumunska bez výraznějších regionálních specifík, viz např. Marius TURDA, *Transylvania Revisited: Public Discourse and Historical Representation in Contemporary Romania*, in: Balázs Trencsényi – Dragoș Petrescu – Cristina Petrescu – Constantin Iordachi – Zoltán Cantor (eds.), *Nation-Building and Contesting Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*, Budapest – Iași 2001, 197–206 (autor závěrem otevřeně konstatuje, že „*Problém Sedmihradska již neexistuje.*“). O tom, že v Rumunsku došlo během 20. století k nacionální homogenizaci a setření regionálních rozdílů nepochybuje ve svém přehledu rumunských dějin ani Lucian Boia, viz Lucian BOIA, *Romania: A Borderland of Europe*, London 2001.

232 Do českého veřejného diskursu pronikly Huntingtonovy myšlenky fakticky také až po teroristických útocích v New Yorku a Washingtonu 11. září 2001. Překlad jeho nejznámější práce zde vyšel v roce 2004 a dodnes bývá hojně, převážně souhlasně citován publicisty i politiky bez ohledu na skutečnost, že v mezinárodním akademickém prostředí byly Huntingtonovy myšlenky podrobeny zásadní a mnohostranné kritice již v 90. letech 20. století.

233 Florian BIEBER, *The Conflict in Former Yugoslavia as a “Fault Line War?” Testing the Validity of Samuel Huntington’s “Clash of Civilizations”*, *Balkanologie*, vol. 3, 1/1999, s. 33–48, dostupné na adrese <http://balkanologie.revues.org/index283.html>

sko-civilizačních okruhů, které se na Balkáně údajně střetávají. Mezi muslimskými komunitami v regionu ve skutečnosti prakticky existují jen minimální pouta a ani mezi bosenskými Muslimy (Bosňáky) a kosovskými Albánci, tj. dvěma národy, jež se v 90. letech 20. století přímo potýkaly se stejným nepřítelem – Miloševićovým Srbskem, bychom vzájemnou solidaritu hledali marně. Něco podobného platí v případě údajné pravoslavné civilizace. Z dějin 19. a 20. století je dobře známo nacionalistické soupeření pravoslavného Srbska, pravoslavného Bulharska a pravoslavného Řecka o Makedonii, v době vydání Huntingtonova díla byly vztahy pravoslavné Makedonie a pravoslavného Řecka na bodu mrazu, o pár let později se na pokrač ozbrojeného konfliktu dostalo pravoslavné Srbsko a pravoslavná Černá Hora a tak by se dalo pokračovat. Ani údajně katolický civilizační okruh nejeví známky přílišné soudržnosti: katolická Francie podporovala ve 20. století opakovaně spíše pravoslavné Srbsko než katolické Chorvatsko a v minulé dekádě to bylo právě katolické Slovinsko, jež na dlouhou dobu kvůli marginálnímu teritoriálnímu sporu zablokovalo přístupová jednání EU s Chorvatskem. Řada konkrétních detailů, které ve zmiňovaném kritickém článku Bieber shromáždil, usvědčuje Huntingtona z účelových generalizací, jež jsou v příkrém rozporu se skutečností. Vedle neexistence údajných nábožensko-civilizačních okruhů, které by se ve sledovaném prostoru měly „stýkat a potýkat“, poukázal Bieber především na nemožnost oddělit v Bosně a Hercegovině od sebe identitu náboženskou a nacionální, což je důsledkem specifického formování moderních etnických identit západního Balkánu, kde jsou Srbové pravoslavní, Chorvati katolíci a Bosňáci muslimové. Hnacím motorem bosenského konfliktu, potažmo širšího ozbrojeného konfliktu v celé bývalé Jugoslávii, byla přitom nejen podle Bieberova mínění primárně nacionalistická agenda, nikoли identita náboženská, která je v podmínkách moderního Balkánu spíše integrální součástí identity národní nežli naopak. Obecně lze konstatovat, že mezi balkanisty navzdory oživenému zájmu o náboženství a jeho projevy v podstatě panuje shoda, že ozbrojené konflikty a masové projevy násilí v balkánských dějinách a současnosti nemají primárně náboženský charakter.

Dosti specifický pohled na kořeny války v Bosně a Hercegovině z první poloviny 90. let 20. století, který do jisté míry, avšak zcela jiným způsobem souvisí s náboženstvím, nabízí práce amerického sociologa Keitha Doubta *Understanding Evil*.²³⁴ Doubt nehledá příčiny války v náboženské identitě,

234 Keith DOUBT, *Understanding Evil. Lessons from Bosnia*, New York 2006.

k jejímu objasnění však používá kategorii, která má zjevně náboženský původ a v textech akademického charakteru se s ní setkáme jen zřídka: zlo. Zlo je spíše koncept filozofický a metafyzický, nepochází tedy z obvyklého repertoáru sociálních věd. Musíme proto nejprve věřit, že jde v odborném výkladu moderních konfliktů o výstižný a smysluplný pojem, o čemž rozhodně není přesvědčen každý. Keith Doubt nevnímá „zlo“ ve smyslu ďábelské prvopříčiny konfliktu, nýbrž spíše jako obtížně definovatelnou, přesto však existující kategorii, která se při bližším prozkoumání daného konfliktu skutečně nějakým způsobem vyjevuje. Prostřednictvím analýzy války v Bosně a Hercegovině je tedy možné pochopit, jak zlo funguje a jak se v našem světě projevuje. Americký sociolog přitom rozhodně nepopisuje válku jako děj, v jehož jádru stojí zlá a iracionální hybná síla. Místo toho jasně poukazuje na „racionální strategii“ pachatelů etnických čistek, kteří vědomě užívali násilí k dosažení svých cílů – zničení cizí společnosti (sociocida) a její nahrazení společností vlastní. Nelze samozřejmě nutně souhlasit s autorovým výkladem a pojmoslovím – koncept zla je skutečně pro mnoho z nás příliš vágní a nepřesný, takže se jej ve snaze o vědecké zachycení reality raději zřekneme. Doubtova práce je především upřímným svěděním, že tváří v tvář projevům násilí, jež mají svou velmi konkrétní a často hrůznou podobu, se jejich hlubší racionální vysvětlení hledá velmi nesnadno.

Genocidní národy, divocí horalé, lumpové z předměstí?

Další poměrně rozšířený přístup k příčinám násilí na Balkáně vychází z předpokladu, že k násilnému chování nemají plošně stejné sklony všichni obyvatelé regionu, nýbrž jen příslušníci konkrétních lidských skupin. Někteří autoři za nositele násilí označují rovnou celé národy. Jiní násilí lokalizují spíše regionálně a za jeho nositele zpravidla považují obyvatele odlehlých, méně rozvinutých, horských a patriarchálních regionů. Třetí okruh autorů se pak soustřeďuje na určité sociální skupiny, které zároveň mohou být do jisté míry ukotveny i prostorově, například v izolovaných horských regionech nebo v povrchně urbanizovaných polovenkovských předměstích.

Přesvědčení o existenci „násilných národů“, jejichž příslušníci periodicky napadají, utlačují, vyhánějí a vyvražďují své sousedy, aby se sami zmocnili dalších území, se v nacionalistickém proudu historiografii jednotlivých balkánských států občas vyskytuje i dnes. V posledním čtvrtstoletí se objevila

řada publikací, v nichž jsou sousední národy prezentovány jako odvěci agresori – podle místa vydání jde jednou o „genocidní Chorvaty“²³⁵, jindy o „imperialistické Srby“²³⁶ nebo „expanzionistické Albánce.“²³⁷ Tento způsob prezentace minulých i současných konfliktů představuje podle poměrně vypočitatelného vzorce sousední národ nebo národy v negativním světle, zatímco národ vlastní vykresluje jednoznačně jako oběť. Vzájemné spory představitelů nacionalistických historiografií a jejich hlavní argumenty byly již v řadě konkrétních případů podrobně analyzovány v nestranné odborné literatuře.²³⁸

Většina textů, které z rozpoutávání násilí viní kolektivně celé národy nebo alespoň rozhodující část jejich elit, vychází v jednotlivých národních jazycích a tvoří proto integrální součást místních nacionalistických diskursů. Zahraníční historici i nemalá část těch místních historiků, kteří prvoplánově nacionalistický výklad dějin nesdílejí, se k podobným paušalizacím stavějí rezervovaně až odmítavě. V souvislosti s ozbrojenými konflikty v bývalé Jugoslávii byly přesto některé tendenční publikace tohoto typu vydány i v jiných jazycích. Výmluvným (a v širším kontextu přitom ještě celkem umírněným) příkladem je v této souvislosti např. sborník dokumentů, který pod názvem *Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe* sestavili tři autoři chorvatského původu, kteří se snažili dokázat kontinuitu srbského nacionalistického myšlení a agresivního chování od 19. století po rozpad Jugoslávie s důrazem na praxi „etnického čištění“.²³⁹ Selektivně vybrané dokumenty nacionalistického charakteru z různých období (Garašaninovo *Načertanije* z roku 1844, Memorandum Srbské akademie věd a umění z roku 1986 apod.) měly zjevně vyvolat dojem kontinuity a neměnnosti agresivního chování srbského národa vůči sousedům. Tyto a jiné texty představovaly podle editorů účinnou „školu nenávisti“ (*école de la haine*),²⁴⁰ jejímž prostřednictvím se nové generace Srbů učily nenávidět okolní národy, čímž byla dlouhodobě zajišťová-

235 Viz např. Vasilije D. KRESTIĆ, *Through Genocide to a Greater Croatia*, Belgrade 1998; též, *The Idea of Great Croatia*, in: Jelena Milojković-Djurić (ed.), *Balkan Cultural Legacies. Historical, Literary and Fine Arts Perceptions*, Boulder 2010, s. 197–214.

236 Viz např. Bože ČOVIĆ, *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991.

237 Viz např. *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima: 1878–2000*, Beograd 2001.

238 K roznicím mezi chorvatskými a srbskými historickými interpretacemi klíčového období druhé světové války a dalších neuralgických bodů jihoslovanských dějin viz např. David Bruce MACDONALD, c. d.

239 Mirko GRMEK – Marc GJIDARA – Neven SIMAC, *Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe*, Paris 1993.

240 Tamtéž, s. 12.

na reprodukce a kontinuita nacionalistického myšlení a z něho vyplívajícího chování. Vedle podobných kompilací se ve světových jazycích nebo překladů nacionalistických autorů z Balkánu se objevila i původní díla historiků nebo historizujících publicistů, kteří sice sami ze studovaného regionu nepocházeli, více či méně zjevně se však přiklonili k tezím o větší agresivitě jednotlivých národů oproti jiným.²⁴¹

V jihoslovanském prostředí je zároveň velice rozšířený diskurs, který „ne-civilizovanost“ (*nekulturnost*) a výraznější sklony k násilí přičítá spíše obyvatelům určitých méně rozvinutých regionů než celým národům. Vůči takto koncipovaným „vnitřním cizincům“ (*internal others*) se negativně vymezují v prvé řadě příslušníci stejného etnika, žijící zpravidla ve větších městech, v úrodnějších nížinách nebo ve vyspělejších přímoří. V chorvatském prostředí jsou jako větší „divoši“ a nacionalističtí radikálové běžně vnímáni Chorvati z Hercegoviny a z dinárského vnitrozemí Dalmácie, Bosňáci za nositele násilného chování a primitivismu považují především ty příslušníky svého etnika, kteří pocházejí z regionu Sandžaku na rozhraní Srbska a Černé Hory, „urbánní“ Srbové z Bělehradu nebo Vojvodiny přičítají násilné sklony neotesaným a bojechtivým Srbům z dinárského pásu (Hercegovina, Černá Hora, Lika apod.), v rámci albánského národa jsou v podobném duchu vnímáni Ghegové z horských krajů severní Albánie a Kosova, Černohorci z urbánnějšího jihu země hledí touto optikou na obyvatele rurálnějšího severu (např. obyvatele Durmitoru nebo potomky kmene Vasojevićů), v rámci širšího bulharského etnického prostoru bývali zase v minulosti jako bojechtiví a násilní vnímáni obyvatelé Makedonie se svou tradicí povstání, geril a teroristických činů.

Když tyto diskurzy o „vnitřních divoších“ porovnáme a zobecníme, rychle zjistíme, že sklony k násilí jsou v jednotlivých národních prostředích zpravidla přičítány především obyvatelům horských oblastí. Horské prostředí a tamější populace, žijící často v silně patriarchálních, místy i kmenových společenských jednotkách, získalo významné místo v nacionálním diskursu balkánských národů již v 19. století.²⁴² Původně bylo však hodnocení horalů naprosto opačné. V romantické optice byli vnímáni jako „nejčistší“ a nejza-

241 Viz např. Philip J. COHEN, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, College Station 1996; Thomas FLEMING, *Montenegro, the Divided Land*, Rockford 2002.

242 Ulf BRUNNBAUER – Robert PICHLER, *Mountains as "lieux de mémoire". Highland Values and Nation-Building in the Balkans*, *Balkanologie*, vol. VI, n. 1–2, 2002, s. 77–100, dostupné na adrese: <http://balkanologie.revues.org/433>

chovalejší představitelé jednotlivých národních společenství, jako uchovatelé tradičních hodnot, lidové kultury, „národního ducha“, jako obyvatelstvo nejen nejbojovnější, ale též v dobrém slova smyslu nejvitálnější. Podle názoru řady nacionálních ideologů proto mělo, mj. i vzhledem k poměrně vysoké natalitě a následným migracím z „ekonomicky pasivních“ rodných krajů do měst a úrodnějších nížin, hrát klíčovou úlohu při regeneraci svých širších národních komunit. Idealizaci údajně nezkažených, bojovných a „rasově zachovalých“ horalů sdíleli v moderní době nejen romantičtí literáti a nacionalističtí politikové, nýbrž i mnozí vědci. V této souvislosti stačí jmenovat vlivného srbského antropogeografa Jovana Cvijiće (1865–1927) s jeho důrazem na pozitivní vlastnosti tzv. dinárské rasy, jež v jeho očích představovala nejněrgičtější skupinu jihoslovanského obyvatelstva, která dokázala účinně se-
třást cizí jho a disponovala patřičnými schopnostmi, potřebnými k budování nezávislé státnosti.²⁴³

V průběhu 20. století se postupně konstituovaly i opačné diskurzy, jejichž šířitelé pozitivně oceňovali spíše „civilizovanější“, „klidné“ a „pracovité“ obyvatele úrodných nížin, které stavěli do opozice vůči primitivním, agresivním horalům, jejichž migrace z vyšších nadmořských poloh do nižších vedla podle těchto autorů ke společenskému napětí a rozvratu konstruktivních hodnot. Mezi známé a dodnes citované propagátory této teze patřil např. chorvatsko-americký sociolog Dinko Tomašić.²⁴⁴ V neposlední řadě postupně krystalizoval další kontradiskurz, který bychom mohli označit za urbánní. Na síle nabýval zejména po druhé světové válce, byť jeho zárodky najdeme již v podstatně starších textech.²⁴⁵ Jeho šířitelé nestavěli proti sobě zemědělský lid nížin a boječtivé horaly, praktikující spíše pastevectví, nýbrž obyvatele kosmopolit-

243 Jovan CVIJIĆ, *La Péninsule balkanique*, Paris 1918 (a řada následných vydání v srbstině).

244 Blíže viz Marko ŽIVKOVIĆ, *Serbian Dreambook. National Imaginary in the Time of Milošević*, Bloomington and Indianapolis 2011, s. 76–93.

245 Jak dokládá americký historik Larry Wolff, představa o hlubokém rozdílu mezi městským a venkovským obyvatelstvem byla v 18. století např. pevně zakořeněna v mentalitě obyvatel měst na východním pobřeží Jadranu, patřícím tehdy Benátské republice, viz Larry WOLFF, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford 2001. Za zakladatele romantického pohledu na balkánské horaly (konkrétně Morlachy, tj. tehdy ještě národně neuvědomělé katolické a pravoslavné obyvatele dalmatského vnitrozemí) lze naopak považovat již benátského přírodovědce a cestopisce Alberta Fortise a jeho proslulé dílo *Viaggio in Dalmazia*, Venezia 1774, po jehož vydání se v západní Evropě vzedmula módní vlna „morlachomanie“ (viz též moderní jihoslovan-

ních, liberálních, kultivovaných, cizím vlivům otevřených a nacionálně tolerantních měst oproti zaostalým obyvatelům venkovských regionů, jejichž krystalickým zosobněním byli právě horalé jako ti ve všech směrech nejarchaičtější a podle často sdíleného názoru také nejvíce nacionalističtí představitelé rurálního prostředí.²⁴⁶

Teze o „válce horalů proti městům“ pronikala zejména v 90. letech také do odborné literatury. Není divu – oproti jednoduchým, po bližším prozkoumání stereotypním vysvětlením, které operovaly s existencí staletých, nevykořenitelných nacionálních antagonismů, jež se prý cyklicky projevují výbuchy vzájemného násilí, zní totiž podstatně vědecktěji a měla také značnou oporu v tom, jak válce rozuměli mnozí obyvatelé bývalé Jugoslávie, v neposlední řadě právě kosmopolitní, vzdělaní a leckdy i mezinárodně respektovaní intelektuálové. Dnes je dichotomie urbánního a rurálního prostředí již zpravidla vnímána s větší opatrností, spíš jako součást místního diskursu a kolektivní imaginace než jako platné vysvětlení.²⁴⁷ Po bližším prozkoumání životopisů pachatelů a inspirátorů nacionalisticky motivovaného násilí v různých obdobích 20. století je totiž zjevné, že demonizace horalských nebo venkovských populací a související idealizace údajně kultivovaných a tolerantních obyvatel měst zamlžuje skutečný podíl obyvatel velkých měst (včetně „sofistikovaných“ hlavních měst jednotlivých jugoslávských republik) na rozpoutání a krvavém průběhu válečných konfliktů.

Autoři, kteří si jsou této skutečnosti vědomi, se proto snaží soustředit spíše na představitele konkrétních společenských skupin, které násilí podněcují, vykonávají jej nebo z něj přímo profitují. Vedle nacionalistických ideologů z řad politiků a novinářů, národoveckých spisovatelů a historiků bývá v této souvislosti opakovaně poukazováno na příslušníky velkoměstského podsvětí a fotbalové chuligány²⁴⁸ nebo nedostatečně integrované a vykořeněné

ské překlady: Alberto FORTIS, *Putovanje po Dalmaciji*, München – Sarajevo 1974; týž, *Put po Dalmaciji*, Split 2004).

246 O negativním vnímání rurálních, případně přímo horalských přistěhovalců městskými starousedlíky (přesněji těmi, kteří se do měst přistěhovali před nimi), existují dnes již některé podnětné studie, viz např. Xavier BOUGAREL – Elisa HELMS – Ger DUIJZINGS (ed.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memoirs and Moral Claims in a Post-War Society*, Burlington 2007.

247 Viz např. Anders STEFANSSON, *Urban Exile: Local, Newcomer and the Cultural Transformation of Sarajevo*, in: BOUGAREL – HELMS – DUIJZINGS, c. d., s. 59–77.

248 Viz např. Ivan ČOLOVIĆ, *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*, Beograd 2000; týž, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd 2000.

obyvatele předměstí. Právě na jejich roli v rozpoutání války v bývalé Jugoslávii poukazoval ve svém předčasně uzavřeném díle mj. sarajevský urbanista a sociolog židovského původu Raymond Rehnicher (1942–1998), žijící v 90. letech v pražském exilu.²⁴⁹ Rehnicher při hledání semeníště nacionalismu opakovaně ukazoval nikoli na samotné horské a vesnické prostředí, nýbrž na ambivalentní, předměstskou mezizónu, do prostřední nedostatečně urbanizovaného, kde se do jisté míry udržují a reprodukují některé způsoby života a myšlení, typické spíše pro prostředí rurální, kde však již zároveň přestal platit tradiční patriarchální morální řád. Noví nacionalističtí ideologové měli v těchto vrstvách podle Rehnicera snadnou práci: *„Nejvíc stoupenců našli v polourbanizovaném rurálním prostředí, kde lidé už pozbyli tradičního, přísného hodnotového systému venkovské společnosti, ale občanský (měštanský) systém hodnot ještě nepřijali.“*²⁵⁰ Další skupinou, jejíž podíl na eskalaci etnického násilí v průběhu 20. století je zatím reflektován jen částečně, jsou příslušníci nacionalistické emigrace, kteří postrádali běžnou zkušenost každodenního soužití v multikulturním balkánském prostředí, nechyběl jim však národovecký zápal ani finance, které v krizových chvílích neváhali investovat do radikálních nacionalistických projektů, prosazovaných často právě ozbrojenou cestou.²⁵¹

Závěr

V posledním čtvrtstoletí zavládla v balkanistice víceméně shoda ohledně těch diskurzů o příčinách násilí na moderním Balkáně, které nelze nadále akceptovat. Systematické kritice byly podrobeny především takové výklady, jež byly založeny na představě o specifičnosti a výjimečnosti balkánského násilí. Letitý předsudečný diskurz, který Maria Todorovová nazvala balkanismem, zažil sice v první polovině 90. let 20. století svůj velký comeback, záhy však byl v aka-

249 Raymond REHNICER, *Tráva a sloni. Poznámky o životním prostředí za občanské války v Bosně*, Praha 1993; též, *Nesnesitelná jednoduchost modernosti*, Praha 1999. Viz též František ŠÍSTEK, *Válka, exil a otázky identity v díle Raymonda Rehnicera*, in: Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová (eds.), *Etnické komunity – Lidé Bosny a Hercegoviny*, Praha 2014, s. 53–81.

250 REHNICER, *Nesnesitelná jednoduchost modernosti*, s. 12.

251 Zlatko SKRBIŠ, *Long-Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*, Sydney 1999; Paul HOCKENOS, *Homeland Calling: Exile Patriotism and the Balkan Wars*, Ithaca and London 2003.

demickém prostředí asi již definitivně znemožněn a odvržen. Z módy též v sociálních a humanitních vědách prakticky vyšly pokusy o psychologizaci násilného chování a hledání jeho biologických příčin. Teze o kolektivní agresivitě, ba přímo „genocidnosti“ jednotlivých národů zaznívají spíše na okrajích některých národních historiografií a nejsou všeobecně přijímány. Zdá se však, že ani nesrovnatelně serióznější koncepty „tradiční společnosti“ a „modernity“ neposkytují vždy adekvátní odpověď na hledané otázky. To asi nejlépe dokládá skutečnost, že různí autoři docházejí někdy až ke zcela opačným, přesto však dobře podloženým a věrohodně znějícím vysvětlením: jednou je klíčovou příčinou násilí na moderním Balkáně přetrvávající petrifikovaná tradice, jindy naopak nedostatečně vstřebaná modernita.

Není ovšem ani příliš pravděpodobné, že v dohledné době dojde k postulování nějaké oslňující, monokauzální hypotézy, která relevantní příčiny násilí na moderním Balkáně jednoznačně pojmenuje a dostane se jí poté širokého přijetí. Někteří autoři dokonce pochybují o tom, zda tradiční koncepty Balkánu či jihovýchodní Evropy jako jasně vymezeného a vzájemně provázaného prostoru představují pro historika smysluplný referenční rámec. Místo toho je kladen značný důraz na konkrétní historický kontext a čím dál více také na komparativně a problémově zaměřené pohledy, které značně překračují někdejší vymezení zkoumaného regionu.²⁵² Dochází tím k dalšímu podryvání staromódních představ o balkánské specifičnosti a kontextualizaci historických událostí a procesů v rámci širších evropských a světových dějin. Ona legitimní a zejména v samotném regionu také stále palčivě pocítovaná otázka, proč na Balkáně docházelo v moderní době k projevům kolektivního mezilidského násilí, zůstává tedy v současné balkanistice nezodpovězena. A místo jasné odpovědi se tazatel dočká spíše řady dalších otázek.

252 Stále častěji se v posledních letech objevují kvalitní a svým celkovým zaměřením komparativní a transnacionální studie, které srovnávají materiál z některých oblastí regionu s mimobalkánskými oblastmi: se středoevropským prostorem, s Anatólií, Skandinávií atd.

SUMMARY

František Šístek

Discourses on the Causes of Violence in the Modern Balkans

Since the 19th century, the Balkans have often been conceptualized as an area where different forms of violence are deeply rooted, more prevalent and even expressed in more ferocious ways than in the supposedly “culturally more advanced” and “civilized” areas of Central and Western Europe. These discourses provide an interesting case of spatialization of violence, attributed to populations which inhabit a specific area. This chapter provides an overview and critical assessment of several types of discourses which link the Balkans with violence and provide different answers to its causes. The author first discusses the stereotypical discourse about the Balkans as an area predetermined to violence by “ancient hatreds” of local populations. This notion represents an important segment of the discourse of “balkanism”, most thoroughly deconstructed and convincingly refuted by Maria Todorova in her book *Imagining the Balkans* (1997), arguably the most influential work in Balkan studies after 1989. Some authors have also attributed the alleged proclivity to violent behaviour to specific “Balkan mentality” and psychological factors. Another current of thought, which evolves around the dichotomy of tradition and modernity, has been far more influential and respectable than the first two in recent decades. Some authors who subscribe to this notion link the causes of violence to the survival of “archaism” and “tradition”. Others are, on the other hand, convinced that violence is a result of modernization and Europeanization, e. g. spread of modern nationalist ideas with their stress on nation states, ethnic homogeneity etc. Both views are based on the shared idea that violence somehow goes hand in hand with modernity. Since the Yugoslav wars of the 1990s, “nationalism” has been most often identified as the main culprit for different manifestations of violence in the modern Balkans. After 1989, the idea that religion (disguised as “civilization”, rooted in particular religious foundations) can in fact represent the main driving force of violence in the Balkans has also reappeared, most notably in Samuel Huntington’s *Clash of Civilizations* (1994). Last but not least, some authors have attributed high proclivity to violence to particular social groups. This approach, which has been widespread in popular discourses in the region itself, usually evolves around perceived dichotomies: urban/rural, highlanders/lowlanders etc. In

the recent 25 years, the dubious roots of the notion of a “specifically Balkan type of violence” have been thoroughly examined, deconstructed and largely refuted in academic studies of the region.